

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ШАРАЯТЫНДА АБОТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАР ТҮРЛЕРІ ӨЗГЕРИСИНИҢ СЕКСЕҮИЛ ЗЫЯНКЕСЛЕРИНЕ ТӘСИРИН АНЫҚЛАҰ

Төрениязов Е.Ш.,

Узакбаева Ж.Д.

Қарақалпақстан ауыл хожалығы хәм
агротехнологиялар институты, Өзбекстан

Аннотация: В статье представлены результаты исследований, проведенных с целью определения влияния изменений элементов абиотических факторов в условиях Каракалпакстана на биоэкологию развития основных вредителей саксаула.

Ключевые слова: Растение, саксаул, первичная экосистема, температура, относительная влажность, биология, экология, динамика.

Annotation: The article presents the results of the research conducted to determine the effect of changes in the elements of abiotic factors in the conditions of Karakalpakstan on the development bioecology of the main pests of saxaul.

Keywords: Plant, saxaul, primary ecosystem, temperature, relative humidity, biology, ecology, dynamics.

Сексеўил (Haloxylon) өсимлиги биоэкологиясындағы тийкарғы айырмашылықларының бири курғақлық, топырағы қумлақ жерлерде өсип раўажланыў мумкиншилиги жоқары болыўы. Сондай-ақ топырақтағы ызғарлықты кемирек талап еткенликтен, сол орынлардағы зыянлы дузлардын тәсиринде шыдамлылығы жоқары. Нәтийжеде Қарақалпақстан аймағының бундай микроққлым хәм топырақ шараятына ийе болған орынларында сексеўил тийкарғы көп жыллық өсимликлер түри есабында өсип раўажланып киятыр. Соңғы жыллардағы Арал теңизиниң қурыған орынларында жасыл қаптамаларды пайда етиў ушын тийкарғы өсимлик есабында сексеўил түри таңланып, бүгинги күнде егилген майданлары жыл сайын көбейтирилип атыр. Бундай жұмыслар ушын пайдаланылып атырған сексеўил өсимлигиниң аймақ топырақ шараятына байланыслы: ақ сексеўил (Haloxylon persicum В.), қара сексеўил (Haloxylon aphyllum I.) хәм қыр сексеўил (Haloxylon ammodendron В.) түрлери пайдаланылып, түрлерине байланыслы раўажланыў биоэкологиясындағы айырмашылықлар есапқа алынып, өсимликтин майданын көбейтиў жұмыслары алып барылмақта.

Усындай шараяттағы табиғый түрде пайда болған хәм жасыл қаптамаларды пайда етиў ушын егилип атырған сексеўил өсимлигиниң өсип-раўажланыў шараятларына көплеген қолайсыз факторлар тәсир етип атырғанлығы анықланды. Бундай биологиялық денелердиң бири өсимликлерге, усылардан сексеўилге бейимлескен хәм бир нешше түрдеги өсимликлерди зыянлайтуғын зыянкеслер түрлериниң ғалаба түрде раўажланыўы болып табылады.

«ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В БАССЕЙНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ»

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

Сексеўил көп жыллық өсимлик түри болып, биоценоздың азықлық тийкары есабында көплеген буўынаяқлылар, усылардан өсимликке үлкен зыян келтиретуғын зыянкеслериниң топланып раўажланыў орны екенлиги есапқа алынған. Бул бойынша Қарақалпақстан хәм қоңсы аймақларда изертлеўлер алып барып атырған илимпазлардың мийнетлеринде сексеўилди термитлер (*Isoptera*), әпиўайы бузаўбас (*Grullotalpidae tuwisi*), үлкен сексеўил бүкири (*Dericorius albidula* Serv.), киши сексеўил шегирткеси (*Dericorius annulata roseipennis* Redt.), үлкен қосықшы цикадасы (*Cicadatra querula* Pall.), үлкен сексеўил жапырақ бүргеси (*Caillardia robusta* Log.), сексеўил шырынжасы (*Xerophilophis (Brachyunguis) saxaulica.*), сексеўил дөңгелек қалқандары (*Schizotargina arthophyti* Arch.), сексеўил унлы куртшасы (*Phenacoccus arthrophyti* Arch.), жасыл қандала (*Brachynema virens* Klug.), сексеўил бронза златкасы (*Sphenoptera parfentjevi* Step.), сексеўил жасыл златкасы (*Sphenoptera potanini* B. Jak.), қара денели қоңызлар (*Tenebrionidae*), сексеўил муртлы қоңызы (*Turcmenigena varentzovi* Melg.), жапырақхорлар (*Chrysomelidae*) түрлери тийкарғы азықлары ретинде пайдаланатуғынлығы анықланды (Туменбаева, Таранов, 2000; Таранов, 2011; Мамбетназаров х.т.б., 2019).

Көрсетилген түрлерден соңғы жыллардағы экологиялық факторлар өзгериси тәсирлерине байланыслы айырым түрлериниң тарқалған ареаллары кенейип, келтиретуғын зыянлылық дәрежеси артып баратырғанлығы анықланды. Қарақалпақстан аймағы Нөкис қаласы этирапында өсип атырған сексеўиллерде де үлкен сексеўил бүкири, сексеўил шырынжасы, сексеўил жалған қалқанлысы, сексеўил унлы курты, жасыл қандала, сексеўил бронза златкасы, сексеўил жасыл златкасы, қара денели қоңызлары хәм жапырақхорлары тийкарғы зыянкеслер ретинде есапқа алынды. Зыянкеслердиң бул түрлери алдын бираз кемирек болғанлығы анықланған болса, кейинги жыллардағы раўажланыў динамикасы артып барып, айырым түрлериниң келтиретуғын зыянлылық дәрежеси жоқарылап баратырғанлығы анықланды.

Келтирилген зыянкеслердиң биоэкологиялық раўажланыў жағдайларын соңғы жыллардығы абиотикалық факторлардың тийкарғы элементлери есапланған хаўа температурасының өзгерислери, хаўаның салыстырмалы ығаллылық дәрежесиниң кескин төменлеп кетиў жағдайлары айрықша тәсир етип атырғанлығы менен әхмийетке ийе болып табылады.

Аймақ шараятында соңғы жыллары, хаўа температурасының қыс айлары даўамында жумсақ келиўи, көплеген сексеўил зыянкеслери белгили дәрежеде қыслап шығып атырғанлығы тастыйықлайды. Себеби, 2015-2016 жыллар декабрь-февраль айларындағы орташа күнлик температураның -10°C тан төменлеген күнлери, максимал дәрежесиниң -15°C қа төменлеўи улыўма ушыраспаған болса, қыс айларында хаўа температурасының 0°C тан жоқары болған күнлери 63-күн даўам еткен. Көрсеткишлер 2016-2017-жыллары 4; 4; 29-күн, 2017-2018-жыллары 19; 18; 20-күн, 2018-2019-жыллары 2; 3; 42-күн, 2019-

«ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В БАССЕЙНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ»

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

2020-жыллары 0; 0; 55-күн, 2020-2021-жыллары 14; 18; 29-күн, 2021-2022-жыллары 1; 2; 43 күн 2022-2023-жыллары 16; 20; 25-күн, 2023-2024-жыллары 6; 5; 39 күн даўам еткенлиги, зыянкеслер ушын қолайлы болған күнлер санының артып баратырғанлығын көрсетеди.

Вегетация дәуиріндегі хаўа температурасының орташа күнлик дәрежесинің $+30^{\circ}\text{C}$, максимал дәрежесинің $+40^{\circ}\text{C}$ көтерілген күнлери 2015-жылы 29-күн, максимал дәрежесинің $+40^{\circ}\text{C}$ тан асқан күнлери 12-күн даўам етген болса, 2016-жылы 11-күн, 2-күн, 2017-жылы 20 хәм 18-күн, 2018-жылы 25 хәм 16-күн, 2019-жылы 29 хәм 14-күн, 2020-жылы 32 хәм 17-күн, 2021-жылы 43 күннен 23 күнinde, 2022-жылы 20 хәм 14 күнде, 2023-жылы 31 күннен 15 күнinde бақланды. Усы жыллары, яғный 2015-жылы жаз айларында хаўаның салыстырмалы ығаллығы дәрежеси 30-35 %, минимал дәрежеси 20 % тен төменлеген күнлери 11-күн, 2016-жылы 10-күн, 2017-жылы 70-күн, 2018-жылы 87-күн, 2019-жылы 58-күн, 2020-жылы бираз ығаллы келип, 9-күн, 2021-жылы 81-күн, 2022-жылы 70-күн, 2023-жылы 64-күн даўам етген. Аймақ шараятында жыллық жаўын-шашын муғдары, 2015-жылы 169,6 мм, 2016-жылы 205,6 мм, 2017-жылы 130,9 мм, 2018-жылы 116,4 мм, 2019-жылы 76,6 мм, 2020-жылы 74,6 мм, 2021-жылы 104,7 мм, 2022-жылы 103,1 мм, 2023-жылы 95,3 мм ге кемейиўи есапқа алынды. Келтирилген көрсеткишлердің көп жыллық орташаға салыстырғанда әдеўир кемейгенлигин көрсетеди.

Усындай факторлар өзгериси сексеўилдің айырым зыянкеслеринің саны кемейгенлиги менен басқа түрлеринің артып барыўы, келтиретуғын зыянлылық дәрежесин кемейиў ушын, орталықтың абиотикалық, биотикалық факторларын есапқа алып, тарқалған ареаллары келтирилип атырған зыянлылығы артып атырған зыянкеслеринің биоэкологиялық раўажланыў өзгешеликлерине байланыслы қарсы гүрес илажларын алып барыўды талап етиледі. Бул бойынша илим-изертлеўлер даўам еттирилмекде.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Мамбетназаров Б.С. и др. Совершенствование семенного размножение саксаула (*Haloxylon*) с целью подготовки питомников для лесопосадок на осушенной части Аральского моря. – Нукус, 2019. – С. 1-5.
2. Таранов Б.Т. Насекомые вредители генеративных органов саксаула. // Современное экологическое состояние Приаралья, перспективы решение проблем. Международное научно-практическое конференция. – Кызылорда, 2011. – С. 92-94.
3. Туменбаева Н.Т., Таранов Б.Т. Видовое разнообразие чешуекрылых (*Insecta. Lepidoptera*) обитающих на саксауле (*Chenopodiaceae. Haloxylon* spp.) в зоне пустынь Юга востока Казахстана // Экология, 2000, №3.